

**Impact
Factor
2.147**

ISSN 2349-638x

Reviewed International Journal

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly Publish Journal

VOL-III

**ISSUE-
III**

Mar.

2016

Address

•Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
•Tq. Latur, Dis. Latur 413512
•(+91) 9922455749, (+91) 9158387437

Email

•aiirjpramod@gmail.com

Website

•www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

इतिहास व पुरातत्व शास्त्रामध्ये राहुल सांकृत्यायन यांचे योगदान

प्रा. जगदीश जी. खरात,

इतिहास विभाग प्रमुख,
धनाजी नाना महाविद्यालय, फैजपूर,
ता. यावल, जि. जळगांव

ज्या व्यक्तीला तिसपेक्षा जास्त भाषा येत होत्या, अनेक विषयांमध्ये ज्यांचा हातखंडा होता, त्या राहुल सांकृत्यायन ह्यांचा आवडता विषय कोणता हे सांगणे कठिण आहे. परंतु भारतीय संस्कृति आणि बौद्ध धर्म निश्चितपणे त्यांचे प्रमुख विषय आहेत. इतिहास पुरातत्व व संस्कृती ह्या विषयांनी त्यांच्या इतर अनेक विषयांवर (म्हणजे जे काही लेखन राहुलजींनी केले) त्यावर ह्या विषयाने आच्छादित केलेले आहे आणि हे विषयच त्यांच्या इतर विषयात जी त्यांना आवड आहे त्याचा मुळ आधार आहेत असे आपणास म्हणता येते.

बुद्ध धर्माच्या प्रति असलेली त्यांची निष्ठा व आवड ही ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यामध्ये बौद्ध धर्माचा भारतात झालेला उगम व भारतीय संस्कृतीस त्याचे सामाजिक व अध्यात्मिक योगदान ह्यामुळे आहे. त्यांनी लिहिलेल्या विविध कथा, कांदबऱ्या, नाटके इ. भुतकाळाला वर्तमानकाळात आणण्यासाठी त्यांनी हे लेखन केलेले आहे. ज्या दुर्मिळ ग्रंथांना व पुरातात्विक सामुग्रीला तिबेटहून त्यांनी भारतात आणले, त्याचे कारणही इतिहास व पुरातत्वज्ञ ह्यांना राहुल सांकृत्यायन पुढे आणु पाहत होते.

इतिहास व पुरातत्वाबद्दल राहुल सांकृत्यायन ह्यांची दृष्टी अतिशय मौलिक आहे. आणि ही दृष्टी काही राजाची वंशावळ एवढ्यापुरतीच सिमित नाही आहे. राहुल सांकृत्यायन सामान्य माणसामध्ये इतिहास व पुरातत्वाबद्दल आवड निर्माण करणे व त्यांच्यामध्ये पुरातत्वाबद्दल काही कर्तव्ये पण निश्चित करणे हा उद्देश होता. राहुल सांकृत्यायन त्यांच्या 'पुरातत्व निबंधावली' पुस्तकात म्हणतात कि, "भारत के सच्चे इतिहास के निर्माण में पुरातत्व की सामग्री अत्यंत उपयोगी है और खुदाई आदि के द्वारा अभी तक जो कुछ किया गया है वह दाल में नमक के बराबर है।"

पुरातत्व निबंधावली मध्येच पुढे राहुलजी असे म्हणतात कि, "इतिहासाची ठोस सामुग्रीचं मुळी पुरातत्व आहे आणि त्यादृष्टीने भारतातील कोणतेही ठिकाण कमी महत्वाचे नाही." परंतु राहुल सांकृत्यायन पुरातत्व आणि इतिहास ह्याविषयीची जागरूकता (awareness) केवळ सुशिक्षित लोकांमध्येच पाहिजे असे नाही तर तशी अपेक्षा ते सामान्य लोकांकडून सुद्धा करतात. त्यांच्या मते पुरातात्विक उत्खनन व संशोधन ह्याचे काम आपण सरकारवर सोपवू शकत नाही तर इतर देशात गैरसरकारी लोकांनी पण हे काम केलेले आहे. राहुजींच्या मते प्रत्येक प्रांतात अशा उत्साही लोकांचे एक पुरातत्व सेवादल असले पाहिजे आणि त्यात महाविद्यालयातील विद्यार्थी व शिक्षक तसेच ह्याविषयात रूची असणारे, ज्यांचा ह्याविषयात अभ्यास आहे अशा लोकांना त्यात स्थान असावे. सामान्य खेड्यातील लोकांकडून देखील ते अपेक्षा करतात कि गावातील गढी किंवा मंदीर ह्यावेळेस जेव्हा खोदकाम (Digging) केले जाते तेव्हा तुटलेल्या मुर्त्यांचे तुकडे आपण सांभाळून ठेवायला पाहिजे. नवीन घरासाठी जेव्हा आपण खोदकाम करतो किंवा विहीर, तलाव इ. खोदतो तेव्हा उत्खननादरम्यान आपणास जर कोणती चिजवस्तु मिळाली तर वस्तु जतन करावयास हवी. (राहुल सांकृत्यायन : पुरातत्व निबंधावली, इंडियन प्रेस लि. प्रयाग, १९३७).

भारतीय इतिहासाचे अध्ययन व संशोधन ह्यामध्ये राहुलजींना आवड होती. ह्याचा अर्थ असा नव्हे कि त्यांना भारताच्या इतिहासाचे आत्मगौरवीकरण करावयाचे होते किंवा भुतकाळाला वर्तमानापेक्षा अधिक चांगला होता हे दाखवणे त्यांचे उद्दिष्ट नव्हते, तर 'मध्य एशिया का इतिहास' ह्या पुस्तकात राहुलजी म्हणतात की, "भारताचा इतिहास

लिहिणारे तर अनेक इतिहासकार संशोधक आहेत, परंतु ज्या गोष्टीबद्दल लिहिलेले नाही, संशोधन झालेले नाही अशा गोष्टी पुढे आणणे आवश्यक होते म्हणून मी मध्य एशिया का इतिहास लिहीले".

राहुल सांकृत्यायन म्हणतात कि प्राचीन तथ्यांना (Facts) आपण योग्य प्रकारे समजून घेतले पाहिजे, भुतकाळाबद्दल जी निराधार व अर्थहीन कल्पना सामान्य लोकांची आहे ज्यामुळे त्यातून असत्याचा जन्म झालेला आहे, आपण आपल्या संस्कृतीचे आत्मगौरवीकरण करतो ते चुकीचे आहे. (राहुल स्मृति, पी. पी. एच. लि. नई दिल्ली, १९८८).

पुरातात्विक संशोधनामध्ये राहुल सांकृत्यायन ह्यांची दृष्टी अतिशय व्यापक आहे. अनेक दुर्लक्षित विषयांना ते सहज स्पर्श करतात, अनेक प्राचीन मुर्त्यांवरील लिहिलेला मजकूर ते सहज वाचतात परंतु बौद्ध विद्या, प्राचीन बौद्ध स्थळे जी भारतीय इतिहास व संस्कृती ह्यांच्याशी त्यांचे सरळ-सरळ नाते आहे. राहुल सांकृत्यायन आपल्या लेखनामध्ये ऐतिहासिक भुगोल ह्या शाखेची सुचना आपणास देत असतात. ऐतिहासिक भुगोलामुळे आपल्या लेखनाची विश्वसनीयता वाढते असे त्यांचे मत आहे.

राहुल सांकृत्यायन ह्यांच्या पुरातात्विक शोधांना (Archaeological research) भौगोलिक दृष्टीने चार भागात विभाजीत करता येते. ज्यामध्ये सर्वात महत्वाचे स्थान तिबेट होय. तिबेटला चार वेळेस राहुल सांकृत्यायन गेले आणि तेथुन खुप प्राचीन ग्रंथ, ऐतिहासिक व पुरातात्विक सामग्री त्यांनी भारतात आणली.

राहुल सांकृत्यायन ह्यांच्या ऐतिहासिक अभ्यास व संशोधनाचे दुसरे क्षेत्र मध्य एशिया आहे. मध्य एशिया शी संबंधीत त्यांनी दोन भागात 'मध्य एशिया का इतिहास' हा मौलिक व अभ्यासपूर्ण ग्रंथ लिहिला आहे. मध्य हिमालयाचा भारतीय भाग राहुल सांकृत्यायन ह्यांच्या यात्रा, लेखन व संशोधनाचे तिसरे महत्वाचे क्षेत्र होय. ह्या भागाविषयी राहुलजींनी जे लेख, ग्रंथ लिहिले ते येथील इतिहास पुरातत्व ह्या दृष्टीने महत्वाचे आहेत. हिमालयाबद्दल अनेक बारीक-सारीक गोष्टींवर त्यांनी लिहीले आहे.

राहुलजींच्या ऐतिहासिक संशोधन व पुरातत्वा संबंधीचे चौथे क्षेत्र म्हणजे भारतातील व बाहेरील बौद्ध स्थळे होय. जी स्थळे पर्यटकांना तर मार्गदर्शन करतातच पण इतिहास व पुरातत्वाबद्दल जे लोक रूची दाखवतात त्यांच्यासाठी देखील महत्वपूर्ण आहेत. त्यांनी लिहिलेल्या लेखांमध्ये 'बसाढ की खुदाई', श्रावस्ती, जेतवन, ज्ञातू, सारन, सहोर आणि विक्रमशिला, दार्जिलींग परिचय इ. प्रमुख आहेत. ह्यादृष्टीने त्यांचा पुरातत्व निबंधावली नावाचा ग्रंथ अधिक महत्वपूर्ण होय.

ऋग्वैदिक आर्य, अकबर तसेच भारत में अंग्रेजी राज्य के संस्थापक इ. ग्रंथाद्वारे त्यांचे इतिहासाविषयीचे ज्ञान व निष्ठा आपणास माहित होते.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) राहुल सांकृत्यायन : पुरातत्व निबंधावली, इंडियन प्रेस लि. प्रयाग, १९३७.
- २) राहुल स्मृती : पी. पी. एच. लि. नई दिल्ली, १९८८.
- ३) राहुल चयनिका : नॅशनल बुक ट्रस्ट, दिल्ली, १९९३.